

مضامین اصلی قرآن

فضل الرحمان

ترجمه
فاطمه علاقه بندی

نشر کرگدن

یادداشت دبیر مجموعه

از زمان تدوین قرآن به‌عنوان نخستین و معتبرترین منبع مکتوب اسلامی تا به امروز، دانشمندان مسلمان آثاری پُرشمار در عرصه‌های گوناگون تفسیر، حدیث، تاریخ، فقه، اخلاق، کلام و فلسفه تألیف کرده‌اند و کتابخانه‌ای غنی از علوم اسلامی به جای گذاشته‌اند. شناخت دقیق و عمیق این میراث مکتوب از مهم‌ترین برنامه‌ها در پژوهش‌های معاصر در حوزه اسلام است. مجموعه «اسلام‌پژوهی» مجالی است برای معرفی و انتشار آثاری که به‌نحوی نظام‌مند و با استفاده از روش‌ها و ابزارهای نوین به پژوهش در این میراث پرداخته‌اند.

اینک و در آستانه دهه سوم سده بیست و یکم میلادی بی‌تردید نمی‌توان اسلام‌پژوهی را در مرزها و محدوده‌های جغرافیایی، زبانی و عقیدتی محصور کرد و هیچ محققی را از پژوهش درباره متون مقدس اسلام و بررسی عقاید و اعمال مسلمانان بازداشت. قرآن متنی وحیانی متعلق به ادبیات مکتوب جهان است و تاریخ جزیره العرب در زمان ظهور اسلام بخشی مهم از تاریخ خاورمیانه در دوران باستان متأخر به شمار می‌آید. وانگهی، مرزهای جهان اسلام در دنیای معاصر بسیار گسترده‌تر از سده‌های پیشین است و مسلمانان فراوانی در اقصا نقاط دنیا از جمله اروپا، امریکا، چین، روسیه و اندونزی حضور دارند. از این‌رو، کاملاً طبیعی است که محققان رشته‌های گوناگونی چون زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی، باستان‌شناسی، قوم‌شناسی، مردم‌شناسی، دین‌شناسی و نیز مطالعات تاریخ سیاسی، تاریخ اجتماعی و تاریخ فرهنگی با خاستگاه‌ها و رویکردهای متنوع و متکثر مستقیم یا غیرمستقیم به شناخت

اسلام و اندیشه و عمل مسلمانان روی آورند. امروزه مطالعه دین اسلام از جنبه‌های گوناگون به برنامه‌ای پژوهشی در محافل علمی بسیاری از کشورهای جهان، به‌ویژه دانشگاه‌ها و مؤسسه‌های تحقیقاتی اروپا و امریکای شمالی، تبدیل شده است. در چند دهه اخیر، انتشار آثار متعددی در شکل‌های گوناگون تکنوگاری، مجموعه‌مقاله، کتاب راهنما، دست‌نامه و دائرةالمعارف در برنامه کار برخی ناشران بزرگ و معتبر غربی قرار گرفته است، تا جایی که مجموعه‌هایی خاص را به موضوعات مرتبط با اسلام و اندیشه اسلامی اختصاص داده‌اند.

مجموعه «اسلام‌پژوهی» در پی این است که از طریق ترجمه برخی آثار معتبر در حوزه مطالعات اسلام که به زبان‌های اروپایی منتشر می‌شوند، تصویری واقعی از پیش‌فرض‌ها، مسئله‌ها، روش‌ها و دیدگاه‌های جدید در این حوزه عرضه کند و رهیافت‌ها و چشم‌اندازهای نوین اسلام‌پژوهی را پیش روی پژوهشگران و علاقه‌مندان قرار دهد. هدف پدیدآورندگان این مجموعه نه صرفاً کاری حرفه‌ای برای برگردان چند کتاب از زبانی به زبان دیگر، بلکه تلاشی است در جهت دفاع از پژوهش بی‌طرفانه و عینی‌گرایانه در بررسی اسلام و گامی است در راستای تقویت گفت‌وگو علمی و دانشگاهی در عرصه اسلام‌پژوهی به زبان فارسی. از این رو، معیار انتخاب آثار این مجموعه برخورداری از رویکرد آکادمیک و انتقادی و مراعات معیارهای محققانه در تراز بین‌المللی است. امید می‌رود معرفی و رواج این قبیل پژوهش‌ها در ایجاد تحول در پارادایم اسلام‌پژوهی به زبان فارسی مؤثر افتد و مسیر دستیابی به وضعی مطلوب‌تر در مطالعات اسلامی را هموارتر کند.

مهرداد عباسی

فهرست

۱	پیش‌گفتار ترجمه فارسی
۵	دیباچه
۱۳	مقدمه
۲۱	فصل نخست: خدا
۴۳	فصل دوم: انسان به‌مثابه فرد
۶۹	فصل سوم: انسان در جامعه
۱۰۷	فصل چهارم: طبیعت
۱۲۷	فصل پنجم: نبوت و وحی
۱۶۱	فصل ششم: معاد
۱۸۳	فصل هفتم: شیطان و شر
۱۹۷	فصل هشتم: پیدایی جامعه اسلامی
۲۱۹	پیوست ۱: اوضاع دینی جامعه مسلمانان در مکه
۲۳۵	پیوست ۲: اهل کتاب و «تنوع ادیان»
۲۴۷	نمایه

پیش‌گفتار ترجمه فارسی

کتاب *مضامین اصلی قرآن* نوشته فضل‌الرحمان از جمله مشهورترین آثار مرجع در حوزه قرآن‌پژوهی است که به قلم مسلمانی نواندیش و تجددگرا در ۱۹۸۰ به زبان انگلیسی انتشار یافت و در محافل آکادمیک در داخل و به‌ویژه در خارج جهان اسلام با اقبالی گسترده روبه‌رو شد. در بسیاری از پژوهش‌های جدید به زبان‌های اروپایی - از جمله در *دائرةالمعارف قرآن* انتشارات بریل - در بحث از مفاهیم و مضامین قرآنی به این کتاب و دیدگاه‌های نویسنده آن به‌عنوان تلقی مسلمانان معاصر از مفاهیم قرآن استناد شده است. ترجمه این کتاب که در آستانه یک‌صدمین سال تولد نویسنده آن به چاپ می‌رسد چکیده‌ای از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مضامین قرآن را از نگاه محقق‌ی دانشگاهی و آشنا با تحقیقات جدید درباره اسلام و قرآن پیش‌روی خوانندگان علاقه‌مند فارسی‌زبان قرار می‌دهد.

فضل‌الرحمان در سپتامبر ۱۹۱۹ در بخش هزاره پاکستان امروزی به دنیا آمد. در ۱۹۵۰ با دفاع از رساله‌اش - که شامل ترجمه و تصحیح و شرح بخشی از کتاب *النجاة* ابن‌سینا بود - از دانشگاه آکسفورد دکتری گرفت. سپس به مدت هشت سال در دانشگاه دورهام فلسفه اسلامی تدریس کرد و در همین دوره بود که، به گفته خودش، مطالعات فلسفی موجب تردید

در اعتقادات سنتی‌اش شد. مدتی بعد به سودای کمک به پروژه اصلاحات حقوقی و سیاسی در پاکستان به رهبری ژنرال ایوب‌خان به کشورش بازگشت و به ریاست مؤسسه «تحقیقات اسلامی» منصوب شد. در این دوره چندساله، از نزدیک، هم به‌لحاظ نظری و هم به‌لحاظ عملی، درگیر برنامه اصلاح دینی در کشوری مسلمان شد، اما در این راه توفیق چندانی نداشت و پس از گذراندن یک دوره ناآرامی و آشوب ناگزیر پاکستان را به مقصد ایالات متحد ترک کرد. او تا پایان عمرش در ۱۹۸۸، یعنی طی حدود بیست سال، در دانشگاه شیکاگو به‌عنوان استاد مطالعات اسلامی فعالیت داشت. او در این دوره آثار فراوانی نوشت و شاگردان زیادی تربیت کرد و توانست برای خود وجهه‌ای ممتاز در میان نواندیشان مسلمان و اسلام‌پژوهان غیرمسلمان در غرب احراز کند.

فضل‌الرحمان در کتاب *مضامین اصلی قرآن*، همچون دیگر آثارش، به مضامین اخلاقی توجهی خاص دارد. به گفته او، اگر فهم ما از قرآن بر پایه روح اصلی قرآن یعنی اخلاق قرآنی باشد، پیام و معنای واحد و منسجم قرآن را دریافت خواهیم کرد. اگرچه تغییر فهم مردم معاصر از قرآن نسبت به فهم مردم عصر نزول امری انکارناپذیر است، می‌توان ادعا کرد آنچه از قرآن در هر عصری تغییر نکرده و نخواهد کرد، روح اخلاقی آن است. فضل‌الرحمان با این دیدگاه در تلاش برای اثبات قابل فهم بودن پیام الهی در همه اعصار است و از اینکه مسلمانان بیشتر از فهم پیام اصلی قرآن به وجه ظاهری آن یعنی فصاحت و بلاغت الفاظ تمرکز کرده‌اند، اظهار تأسف می‌کند.

فضل‌الرحمان معتقد است مبنای آثار اخلاقی مسلمانان تاکنون منابع یونانی و ایرانی بوده است، در حالی که قرآن خود سرشار از مضامین اخلاقی است. به نظر او، برای تأسیس نظام حقوقی اسلام نخست باید این اصول اخلاقی قرآن را شناخت و سپس احکام فقهی و حقوقی را از آنها استنباط کرد. در یک کلام، او در پی تدوین نظریه یکپارچه و جامع اجتماعی-اخلاقی

بر مبنای قرآن است و به نظر او چنین کاری در گذشته هرگز انجام نشده است. البته این بدان معنا نیست که فضل‌الرحمان صرفاً به یک روش معتبر در تفسیر اعتقاد دارد، بلکه معتقد است وجود تفاسیر متعدد برای بقای دین ضروری است و این امر از تقدس قرآن نمی‌کاهد، زیرا تقدس قرآن مربوط به متن آن است نه تفاسیری که حاصل فهم بشری‌اند.

کتاب *مضامین اصلی قرآن*، چنان‌که از توضیحات مؤلف در مقدمه آن برمی‌آید، پژوهشی است که بیش از هر چیز در پی تصحیح و نقد روشی و محتوایی پژوهش‌های برخی قرآن‌پژوهان غربی، از جمله جان ونسبرا (د. ۲۰۰۲)، در تبیین مفاهیم و مضامین قرآن است. فضل‌الرحمان در مقدمه کتاب از ایده‌ها و اندیشه‌های ونسبرا در دو کتاب بحث‌برانگیز *مطالعات قرآنی و محیط فرقه‌ای* به شدت انتقاد کرده، تا جایی که فهم دقیق نقدهایش را به خواندن کامل کتاب خودش و کتاب *مطالعات قرآنی* او مشروط کرده است.^۱

ترجمه پیش‌رو بر اساس ویرایش دوم کتاب انجام شده است که در سال ۲۰۰۹ از سوی انتشارات دانشگاه شیکاگو منتشر شد. ویژگی متمایز ویرایش دوم کتاب افزوده شدن دیباچه‌ای ارزشمند در آغاز آن به قلم پروفیسور ابراهیم موسی، متولد آفریقای جنوبی و متخصص در مسائل اسلام معاصر، است که در حال حاضر استاد مطالعات اسلامی در گروه تاریخ دانشگاه نوتردام است و پیش‌تر نیز در گروه دین دانشگاه دوک مشغول به فعالیت بوده است. دیباچه موسی علاوه بر اینکه مروری مختصر و مفید بر زندگی و اندیشه فضل‌الرحمان دارد، حاوی نگاهی انتقادی به پروژه فکری او نیز است.

موضوع کتاب به نحوی است که مؤلف ناگزیر به آیات قرآن به‌وفور

۱. برای آشنایی با شرح حال و آرا و آثار فضل‌الرحمان در منابع به زبان فارسی مراجعه کنید به: پرونده ویژه او زیر عنوان «گزارش مؤلف» در نشریه مدرسه (شماره ۴، مهر ۱۳۸۵)؛ همچنین در این باره و درباره رویکرد او به قرآن نک: مهرداد عباسی، «رویکرد تاریخی فضل‌الرحمان به قرآن: بررسی توصیفی-تحلیلی»، تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۲۳، بهار و تابستان ۱۳۹۵، صص ۱۵۱-۱۸۳.

استناد کرده است. از این رو، برای رعایت دقت و مراعات یکدستی در متن کتاب ترجمه‌ای واحد، آن هم ترجمه مرحوم محمد مهدی فولادوند، مبنا قرار گرفته که یکی از رایج‌ترین و دقیق‌ترین ترجمه‌های قرآن موجود به زبان فارسی است، اگرچه در برخی موارد به سبب سازگاری با موضوع بحث تغییراتی جزئی در ترجمه آیات اعمال شده است.

نگاه محققانه و جسورانه فضل‌الرحمان و رویکرد انتقادی او به برخی مسائل فقهی و کلامی موجب شده که خواننده در برخی از فصل‌های کتاب با آرا و دیدگاه‌هایی متفاوت و درخور تأمل روبه‌رو شود که ممکن است به‌عنوان پاسخ‌ها و راه‌حلی برای مسائل و مشکلات حقوقی و اعتقادی در دنیای معاصر عرضه شده باشند. بی‌تردید پرداختن به این دیدگاه‌ها نیازمند تحقیقی مستقل در محافل آکادمیک است و مجالی دیگر می‌طلبد. مترجم کتاب در رساله دکتری‌اش - که در آینده نزدیک به پایان خواهد رسید - به تحلیل مبانی و آرای متفاوت فضل‌الرحمان در این کتاب پرداخته است. در پایان، مترجم از آقای دکتر مهرداد عباسی که این کتاب را در مجموعه حاضر قرار دادند و ویراستاری نهایی آن را بر عهده گرفتند، و از خانم دکتر زهرا حسینی حمید و خانم محبوبه قاقم‌پوش که در ترجمه و تنظیم این کتاب او را یاری کردند، نهایت سپاس و قدردانی را دارد.

فاطمه علاقه‌بندی

دیباچه

ابراهیم موسی

امروز سه دهه از نگارش کتاب *مضامین اصلی قرآن* به قلم فضل‌الرحمان (۱۹۱۹-۱۹۸۸) می‌گذرد و این کتاب همچنان پاسخ‌گوی خوانندگان مشتاقی است که به استخراج معانی کتاب مقدس مسلمانان علاقه‌مندند. فضل‌الرحمان شیفته محتوای قرآن، اندیشه‌ها، گزارش‌های تاریخی، تعالیم اخلاقی و معنوی آن بود. اینها مضامینی بودند که در آخرین دهه عمر جان تازه‌ای به پژوهش‌های او بخشیدند. چندین نسل از محققان با پیگیری پرسش‌هایی که او مطرح کرد و مسیرهایی که او برای رسیدن به اهدافی نو ترسیم کرد، از پژوهش‌های پیش‌گام او بهره‌ها بردند.

فضل‌الرحمان پس از اینکه بخشی قابل‌ملاحظه از دوران حرفه‌ای خود را به مطالعه فلسفه و کلام اسلامی برای مواجهه با تاریخ تفکر اسلامی اختصاص داد، موفق به مطالعه قرآن شد. اثر اصلی و کلاسیک او یعنی *اسلام* - که مضامین آن پس از مرگ او در کتابی دیگر با عنوان *احیا و اصلاح در اسلام* بازبینی و منتشر شدند - خلاصه‌ای از تاریخ اندیشه‌ها به دست می‌دهد. اما در کتاب *روش‌شناسی اسلامی در تاریخ* است که حساسیت تاریخی او به طرز بی‌شمار چشمگیر، هرچند غیرانتقادی، رخ می‌نماید.

فضل‌الرحمان، که عمیقاً تحت تأثیر ابن‌سینا قرار داشت، مشتاق بود بداند فیلسوفان، متکلمان و عارفان مسلمان چگونه با مفهوم نبوت در اسلام روبه‌رو شده‌اند. او مشتاق درک تلاقی تاریخ و نبوت در زندگی پیامبر اسلام و چگونگی انعکاس نبوت محمد در قرآن بود و با جدیت و جسارت به پژوهش درباره مفهوم نبوت پرداخت. از نگاه او، روایت‌های سنتی مسلمانان درباره نبوت بسیار ساده‌انگارانه‌اند. در این روایت‌ها محمد صرفاً به ابزاری برای انتقال پیام الهی تنزل یافته و نقش برجسته خود او در فرایند وحی نادیده انگاشته شده است. او در چندین اثر خود کوشیده است نشان دهد چگونه درکی درست از نبوت به درکی «متعهدانه» از قرآن خواهد انجامید. در *مضامین اصلی قرآن* می‌نویسد: «اگرچه وحی از یک سو از خدا منشأ می‌گیرد، از سوی دیگر با شخصیت پیچیده او [پیامبر] ارتباطی تنگاتنگ دارد. بنابراین، روایت‌های سنتی رایج را دایر بر اینکه واسطه وحی صرفاً عاملی خارجی است نمی‌توان درست دانست»^۱.

خوانندگان و محققان آشنا با اندیشه کلاسیک اسلامی، به‌ویژه تفکر عرفانی و فلسفی، بی‌شک پژوهش فضل‌الرحمان و توضیحات متعاقب آن درباره سازوکار وحی را غیرمعقول نخواهند یافت. از نظر او، ذهن و روح پیامبر، به همان اندازه که خدا منبع وحی است، در وحی دخالت دارند. اما پاکستان در دهه ۱۹۶۰ میلادی آمادگی چنین بحث‌های جسورانه‌ای را نداشت. طرفداران سنت‌گرایی اسلامی، موسوم به «علما»، همراه با دیگر گروه‌ها به‌جای ترویج بحث‌ها و مناظره‌های عالمانه راه جدل و دشمنی با فضل‌الرحمان را پیش گرفتند. خیلی زود اهانت به او و دیدگاه‌هایش درباره قرآن و مسائل دیگر به خشمی هولناک تبدیل شد و چندین بار عقاید او

۱. نک. همین کتاب، فصل «نبوت و وحی»، ص ۱۵۳.

در دیگر کتاب مهم او چندین اثر تألیف‌شده درباره موضوع وحی و نبوت بررسی و تلفیق شده‌اند: *Prophecy in Islam: Philosophy and Orthodoxy* (Chicago: University of Chicago Press, 1979).